

11 Naar wederzijds voordeel voor gezondheidszorg, dierenwelzijn en natuur

Michiel Korthals

Inleiding

Residuen van de anticonceptiepil verontreinigen het oppervlaktewater. Vleeskoeien en varkens worden gefokt op zo mager mogelijk vlees, zodat hun botten zwakker zijn en hun bewegingsmogelijkheden ernstig worden ingeperkt (Gonyou 1999). Het Voedingscentrum adviseert tweemaal in de week vette vis te eten want die vis is laag in cholesterol en ongezond vet, maar de zeeën worden door overbevissing steeds leger. Gelukkig wordt slechts eenmaal in de week vis gegeten, zodat de schade door overbevissing of door kweekvisserij nog meevalt (Jenkins 2009, zie ook het hoofdstuk van Lucas Reijnders).

Deze drie voorbeelden laten iets zien van de negatieve gevolgen die de nadruk op gezondheid voor dierenwelzijn en biodiversiteit (hier verder genoemd: de drie factoren) kunnen hebben. Maar er zijn ook positieve terugkoppelingen: op gras gebaseerde veehouderijsystemen hebben een gunstige invloed op biodiversiteit, reductie van klimaatverandering, dierenwelzijn en gezondheid van mensen (door het consumeren van betere vetzuren) (Dawson 2011). Reductie van stress bij koeien en kippen geeft minder kans op besmetting van menselijke voeding met *Escherichia coli*, *Salmonella* en *Campylobacter*. Deze voorbeelden laten zien dat de wisselwerking tussen factoren ook positief kan uitpakken.

Twee trends

De complexe relatie tussen gezondheid, dierenwelzijn en milieu (biodiversiteit) is een kwestie die nog niet zo lang rondspookt: mensen gingen er heel lang van uit dat zij de basis en het uitgangspunt van de natuur waren en daarom recht hebben op dieren en de veelheid van de natuur. Rekening houden met de belangen van dieren en met de veelheid van soorten op aarde kwam niet in het hoofd van mensen op, laat staan dat men dacht aan het afwegen van belangen tussen mensen, dieren en natuur. Pas sinds de laatste tweehonderd jaar wordt steeds meer met dieren rekening gehouden, vaak vanuit filantropische redenen - maar niet direct met landbouwhuisdieren, de dieren die we opeten dus. Een tweede ontwikkeling is de opkomst van de milieubeweging, met haar aandacht voor milieu en biodiversiteit. Die aandacht is er vaak op gericht om milieu en

biodiversiteit te beschermen en niet om van hen gebruik te maken met het oog op wederzijds voordeel.

Praktisch gezien hebben mensen natuurlijk al heel lang de natuur zodanig gebruikt dat er sprake is van wederzijds voordeel. De waterleidingduinen zijn hiervan een voorbeeld: een beschermd natuurgebied dat schoon water levert aan Amsterdam en omstreken. Ook zijn er allerlei vanzelfsprekende verbanden. Denk aan de rol van bijen bij de bestuiving van gewassen, of aan de genetische diversiteit die risico's op pathogenen voor mensen kan reduceren en het mogelijk maakt overal goed aangepaste gewassen te telen. Via water, planten en dieren, lucht en klimaat zijn mensen direct afhankelijk van ecosystemen, in de zin dat hun gezondheid en voortbestaan daarvan profiteert. Maar zij dienen natuurlijk ook culturele doeleinden, zoals goede voeding, recreatie en geestelijke gezondheid, kortom: kwaliteit van leven.

Zo bezien is er zelfs een enorme noodzaak om rekening te houden met dierenwelzijn en biodiversiteit bij de ontwikkeling van beleid voor gezondheidszorg: het is in ons eigen voordeel. Het huidige beleid voor gezondheidszorg is uitsluitend gericht op gezondheidszorg en brengt dierenwelzijn en biodiversiteit onherstelbare schade toe, schade die ook economisch gezien kan oplopen (zie www.teebweb.org). Men kan dit in de volgende paradox samenvatten: 'hoe meer exclusieve gezondheidszorg, des te minder gezondheidszorg'.

Laat ik daarom maar meteen met de deur in huis vallen: er is eigenlijk geen ethicus te vinden die aanbeveelt dat de gezondheidszorg geen rekening hoeft te houden met dieren en de leefomgeving. Door de voortdurende aanslag die mensen, ook via de gezondheidszorg, op de natuur en op de dieren plegen, komen de negatieve invloeden daarvan in beeld. Dit maakt het noodzakelijk om ons af te vragen wat de betekenis van deze triadische relatie is en hoe die zoveel mogelijk in een wederzijds voordelige relatie kan worden omgebogen. Afwegingen tussen belangen van dieren, mensen, natuur en toekomstige generaties zijn daarom volgens alle ethici nodig.

Maar ethici hebben wel verschillende antwoorden op de vraag: wat houden die afwegingen in en hoe vallen zij uit? De afwegingen betreffen niet alleen menselijke gezondheid, dieren en natuur op zichzelf, want menselijke belangen, waarden en interacties bemiddelen tussen deze drie factoren. In de praktijk uiteten deze belangen zich via visies, belangengroepen en instituties. Mensen hebben dus ook 'ideologisch belang' bij dierenwelzijn en bij biodiversiteit. In ieder geval: ze zijn gemotiveerd om allerlei acties te ondernemen die dierenwelzijn en biodiversiteit pretenderen te bevorderen. Dit betekent dat een beleid - of het nu wel of niet rekening houdt met de wederzijdse relaties tussen gezondheidszorg, dierenwelzijn en biodiversiteit - altijd wordt geconfronteerd met groepen die zich inzetten voor die belangen van dierenwelzijn en biodiversiteit. Met andere woorden: beleid zal altijd worden geconfronteerd met verschillen in visies, verschillen die

soms heftig tot uitdrukking kunnen komen. Diversiteit van visies is een belangrijk kenmerk van het hedendaagse publieke debat en van moderne democratieën. Diversiteit- en conflictmanagement van de kant van beleid is ook in geval van een ecologisch verantwoorde gezondheidszorg nodig.

Deze twee grote maatschappelijke trends (grotere sensitiviteit voor dieren en aandacht voor milieu, natuur en biodiversiteit) hebben hun uitschieters in stromingen die niet de mens, maar het dier of het ecosysteem centraal willen stellen. Het gaat dus niet alleen om het afwegen van menselijke gezondheid tegen de belangen van dierenwelzijn en milieu, maar ook om afwegingen tussen het publieke belang en de visies van mensen die het publieke belang zeggen te vertegenwoordigen, maar vaak alleen de belangen van dier of ecosysteem willen vertegenwoordigen.

In mijn bijdrage zal ik eerst deze twee trends en de neerslag daarvan bij verschillende ethische stromingen bespreken. Hieruit blijkt dat het maximaliseren van gezondheidszorg ten koste van de andere factoren geen optie is. Vervolgens zal ik laten zien hoe op dit moment feitelijk met de verhouding tussen deze drie wordt omgegaan. Daarna zal ik nader ingaan op de gebruikte begrippen 'dierenwelzijn', 'natuur' (inclusief biodiversiteit), 'gezondheid(zorg)' en 'relatie met menselijke gezondheids(zorg)'. Dan volgt een korte karakterisering van vier afwegingsmodellen van deze factoren en hun relaties. Ten slotte zal ik in de laatste paragraaf betogen dat de keuze voor het optimaliseren van menselijke gezondheid, natuur én dierenwelzijn alleen zinvol is als de bevolking democratisch kan participeren in de belangrijke waardenafwegingen.

Van antropocentrisme naar ecocentrisme

Door verstedelijking en industrialisering zijn mensen van natuur (hier: dieren en biodiversiteit) vervreemd geraakt. Tegelijk zijn wij daardoor op een bepaalde manier ook steeds gevoeliger geworden voor de waarde van deze factoren. In toenemende mate zag de mens zich niet meer in het middelpunt van de kosmos staan (antropocentrisme), maar als een wezen dat ook andere levende wezens en de natuur op een bepaalde manier moet respecteren. Antropocentrisme heeft plaatsgemaakt voor zoöcentrisme, biocentrisme of zelfs ecocentrisme. Bovendien is ook de kennis toegenomen: onderzoek naar positieve en negatieve ervaringen (zoals pijnvaring) van dieren is toegenomen en maakt bijvoorbeeld dat we heel anders dan vroeger kijken naar grote primaten, inktvissen, dolfijnen en andere 'hogere' dieren.

Ook de kennis over de invloed van klimaatverandering op de gezondheid is toegenomen, waarbij vooral de negatieve effecten daarvan op bescherming tegen besmettelijke ziekten, voedsel, watervoorziening en huisvesting opvallen. Met andere woorden, het besef dat ongeremde beheersing van de natuur tot verarming van de natuur en vermindering van soorten leidt, vraagt om een bepaalde vorm van beheersing van onze beheersing. Maar welke?

De toenemende waardering voor dieren en dierenwelzijn heeft in de filosofie en ethiek geleid tot pogingen een absoluut fundament voor het respect voor dieren te vinden in bepaalde principes of wezenskenmerken. Deze zouden de basis moeten zijn voor ethische zorg en waardering van dieren en een grens moeten stellen aan onze beheersing over hen - of die beheersing zelfs uit moeten bannen. Een bekende dierethicus als Peter Singer ziet deze basis bijvoorbeeld in het lijden van (gewervelde) dieren. Singer is een utilist, wat betekent dat hij een berekening wil maken van de gevolgen van een bepaalde handeling voor de balans tussen pijn en geluk, waarbij alle levende wezens die pijn kunnen lijden evenveel tellen (dat willen zeggen: zoogdieren, vandaar de term zoöcentrisme; comapatiënten en kippen waarvan het zenuwstelsel is uitgezet tellen dus niet mee; Singer 2001). Het plezier dat mensen beleven aan het eten van vlees valt dan in het niet bij het lijden dat landbouwhuisdieren wordt aangedaan. Anderen, zoals de deontoloog Regan, zien dieren niet als dragers van gevoelens van pijn maar als levende wezens, die belangen hebben en bepaalde dingen kunnen wensen; op basis van deze uitrusting hebben ze rechten (Regan 1985). Met deze rechten kan niet een berekening gemaakt worden zoals bij Singer: rechten moeten erkend worden en kunnen alleen in noodgevallen terzijde geschoven worden. Nog weer anderen, zoals Rollin (1995), huldigen een meer evolutionaire opvatting over de essentie van dieren en onze redenen om hen te respecteren. Kenmerkend voor al deze denkers is dat ze dierethiek baseren op één of meer principes en niet op concrete analyses van de verschillende manieren waarop mensen met dieren omgaan.

De opwaardering van dieren ten opzichte van de mens in de dierethiek heeft een aanvulling gekregen in de milieufilosofie, die de ecosystemen opwaarderen waarin levende wezens een functie vervullen (ecocentrisme) of zelfs de hoofdrol vervullen (biocentrisme). Er is vaak een conflict tussen zoö- en biocentrische posities enerzijds en ecocentrische posities anderzijds, omdat de laatste dieren zien als onderdeel van een ecosysteem: zij stellen het voortbestaan van ecosystemen centraal en dus niet dat van (individuele) dieren. In het beleid rond grote, nagenoeg verwilderde natuurgebieden spelen ecocentrische overwegingen de hoofdrol, maar vanuit de Nederlandse bevolking worden telkens weer zoöcentrische overwegingen betreffende het lijden van verwilderende runderen en paarden naar voren gebracht. In Nederland kan men deze verschillende posities terugvinden in belangengroepen als Dierenbescherming (zoöcentrisch) en Natuurmonumenten (ecocentrisch) (zie ook het hoofdstuk van Van der Windt).

Ten slotte is er een ethische stroming opgekomen die, uitgaande van de verschillende relaties tussen mens, dier en natuur in gevarieerde praktijken (zoals veehouderij, circus, natuurpark of huishouden) het belang van veelzijdige en elkaar wederzijds positief inspirerende relaties aan de orde stelt. Deze pragmatistische benadering beklemtoont ook het belang van democratie en participatie (Keulartz ea. 2004, zie ook het hoofdstuk van Stafleu). In de pragmatistische benadering klinken de utilistische en deontologische be-

naderingen mee, maar dan niet als dogma maar als inspiratiebron. De verschillende, mens en dier inspirerende praktijken die voorwaarden zijn voor de opbloei van mensen, dieren en natuur, zijn in deze analyse belangrijk, omdat ze inspelen op de capaciteiten die mens, dier en natuur hebben om zich met elkaar te verbinden.

Veel mensen menen dat industrialisering en verstedelijking te ver zijn doorgeschoten en de natuurlijke omgeving en de relaties tussen mens en dier teveel veronachtzamen. De mens is immers een natuurwezen, net als andere dieren en het getuigt van gebrek aan zelfkennis om dat te vergeten of zelfs weg te drukken. Het is niet duidelijk of deze mensen een voorkeur hebben voor een utilistische, deontologische, ecocentrische of nog weer andere benadering om deze beheersing te beheersen. Wel kan betwijfeld worden of veel mensen zich bewust zijn van de belangrijke langetermijnfuncties van dieren en natuur (inclusief biodiversiteit) voor het overleven van de mensheid (en dus ook voor diens gezondheid). Deze langetermijnfuncties worden ook wel ecosysteemfuncties of -diensten genoemd (zie verderop).

Huidige omgang met dierenwelzijn en natuur

De dierethische posities hebben invloed gekregen op beleid, zoals bijvoorbeeld blijkt uit het feit dat in 1986 het begrip 'intrinsieke waarde' van dieren als considerans van de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren (GWWD) is opgenomen. In de nieuwe Wet dieren, waarin de GWWD wordt opgenomen, staat het begrip zelfs concreet vermeld. Erkenning van de intrinsieke waarde van het dier betekent dat het gebruik van dieren zal moeten worden gerechtvaardigd. Er zal dus een afweging gemaakt moeten worden tussen menselijke belangen en die van dieren. Wat daarbij wel of niet acceptabel is, dat wil zeggen: de voorwaarden waaronder het is gerechtvaardigd om dieren te gebruiken, zal moeten worden beargumenteerd en transparant worden gemaakt, conform het advies van de Raad voor Dierenaangelegenheden (Agenda voor het Dierbeleid 2010).

In de gezondheidszorg gelden strenge (wettelijk onderbouwde) regels voor de behandeling van proefdieren. Wel zijn deze wettelijke bepalingen niet direct van toepassing op het grootste aantal dieren, namelijk die in de intensieve veehouderij, terwijl juist deze dieren een belangrijke rol vervullen in de voedingsproductie en daarmee van grote invloed zijn op de gezondheid van Nederlanders. Dierethische overwegingen spelen bij adviezen om gezond te eten nauwelijks een rol. Zo wordt geadviseerd kippenvlees te eten omdat het gezonder is, zonder rekening te houden met het feit dat vanuit het gezichtspunt van dierenwelzijn vleeskippen een minder aangenaam leven hebben dan vleeskoeien (waarbij de aanwezigheid van antibioticaresistente MRSA-, ESBL-, en VRE-bacteriën bij kippen nog niet is meegenomen; anderzijds hebben intensief gehouden vleeskippen een minder negatief effect op het milieu dan vleeskoeien; de zaak ligt complex!).

Wat betreft de relatie tussen gezondheid enerzijds en milieu en biodiversiteit (natuur) anderzijds ligt de zaak wettelijk niet zo duidelijk; overwegingen betreffende milieu en biodiversiteit komen in het gezondheidsbeleid nergens systematisch aan de orde. Niettemin veroorzaakt het door de mens teweeggebrachte verlies aan biodiversiteit enorme schade aan de menselijke gezondheid, onder meer omdat planten die nu al gebruikt worden (of potentieel gebruikt kunnen gaan worden) voor geneesmiddelen of gezonde voeding uitsterven (Millennium Ecosystem Assessment 2005, Forest 2011). Een andere door de mens teweeggebrachte aantasting van biodiversiteit, namelijk via klimaatverandering, heeft eveneens zeer schadelijke gevolgen voor de menselijke gezondheid. Buffersoorten die de mens beschermen tegen besmettelijke ziekten zullen verdwijnen en de soorten die ziekten overdragen zullen juist overleven. Dat is de reden voor de serieuze aanwijzingen voor de toename van West Nijl Virus, ziekte van Lyme en Hantavirus (<http://www.cbd.int/climate/>). Biodiversiteit draagt bij aan menselijke gezondheid, bijvoorbeeld in de vorm van het potentieel van zeedieren en waterplanten voor nieuwe, nog te ontwikkelen medicijnen en gezonde voeding.

Het huidige beleid is gestoeld op antropocentrische leest en houdt onvoldoende rekening met de milieugevolgen van medicijnproductie en medicijngebruik, of meer algemeen met de (negatieve en positieve) wisselwerkingen tussen gezondheidszorg, dieren en milieu en biodiversiteit. Wat gezondheidsbeleid betreft blijkt dit uit de brief die minister van Volksgezondheid Edith Schippers mede namens de Staatssecretaris van EL&I op 22 september 2011 schreef: “De regie bij de aanpak van dierziekten die ook mensen kunnen infecteren ligt bij het ministerie van volksgezondheid.” ... “De wijze waarop de verantwoordelijkheden en bevoegdheden voor een beleidsterrein wettelijk zijn georganiseerd, houden echter niet in dat de belangen ook nevensgeschikt zijn. Het volksgezondheidsbelang zal altijd vooropstaan. Dat komt tot praktische uitdrukking in de gepresenteerde risicoanalysestructuur voor de aanpak van zoönosen.” In de praktijk betekent dit dat vele gezonde dieren soms opgeofferd worden ter bescherming van de menselijke gezondheid (denk aan vogelgriep en Q-koorts) op basis van een risico-opvatting die de overheid verplicht te streven naar honderd procent veiligheid voor de menselijke gezondheid (zie de hoofdstukken van Verweij en van De Jong).

Dierexperimentencommissies (DEC) en Medische ethische commissies (MEC) die experimenten op dieren respectievelijk mensen moeten beoordelen, houden nauwelijks rekening met wederzijdse implicaties en met de gevolgen van bepaald onderzoek voor milieu en biodiversiteit. De huidige classificatie van commissies en ministeries en de verkaveling van de complexe samenhangen, maakt het vaak onmogelijk om de verschillende positieve en negatieve wisselwerkingen adequaat aan de orde te stellen.

Conceptuele verhelderingen

Om een goede analyse te maken van de relaties tussen de drie factoren zijn een paar begripsverhelderingen nodig, waarbij aangetekend moet worden dat de verschillende

begripsaspecten afhankelijk van de waarden die men onderschrijft verschillende gewichten krijgen.

Menselijke *gezondheid* kan staan voor een puur medische aangelegenheid, maar vaak wordt daar een psychische dimensie van geestelijk welzijn aan toegevoegd. Bovendien kan men gezondheid op een beperkte manier interpreteren, als 'basis voor goed leven en geschiktheid voor belangrijke taken in het leven', of vanuit een ruimer kader, als 'naar eigen perceptie goed functioneren als mens in maatschappij en natuur'. Veel mensen geven gezondheid in de beperkte opvatting een lage prioriteit ten opzichte van andere waarden in het leven; zij zien gezondheid als een basiswaarde die andere waarden mogelijk maakt, maar niet kan overtroeven (Korthals 2011). Factoren die gezondheid bevorderen (gezondheidsbelangen) zijn niet alleen puur medische zaken, maar betreffen ook sanitaire voorzieningen, hygiëne en goede voeding. De relatie tussen gezondheid en het belang van dierenwelzijn en biodiversiteit kan op die diverse vlakken aangrijpen.

Het verband tussen voeding en gezondheid is historisch gezien steeds verschillend gelegd. In de negentiende eeuw werd op basis van de miasma-opvatting de stank van rotte eten nadeliger gevonden voor de gezondheid dan voedselvergiftiging en voedselverontreiniging. De bestrijding van stank was een landelijke taak en kon dientengevolge rekenen op stevige maatregelen, terwijl voedselvergiftiging en voedselverontreiniging in handen lag van gemeenten en derhalve nauwelijks werd bestreden. Eind negentiende eeuw veranderde dat. Tegenwoordig wordt in beleid veel nadruk gelegd op verontreiniging van water of groenten en fruit door pesticiden, terwijl de langetermijneffecten van voeding op gezondheid (denk aan obesitas en hart- en vaatziekten) nauwelijks worden meegenomen. Auto's die excessieve luchtverontreiniging teweegbrengen en daarmee de gezondheid schaden, worden extra belast, maar voedsel dat teveel suiker, ongezond vet of energie bevat wordt niet belast.

Dierenwelzijn kan eveneens in een beperkte en een ruimere manier worden geïnterpreteerd: puur fysiologisch (reproductievermogen, hartslag, cortisolgehalte et cetera) en ruimer, in de zin van 'soort eigen functioneren', of nog ruimer, als 'intrinsieke waarde van het dier' of 'rechten van het dier'. Voor landbouwhuisdieren zijn al in 1965 door de Engelse commissie Brambell de vijf vrijheden geformuleerd, waarin elementen van beide opvattingen van dierenwelzijn zijn opgenomen (1. vrij van dorst, honger en ondervoeding, 2. vrij van fysiek en thermaal ongerief, 3. vrij van pijn, verwonding en ziektes, 4. vrij van angst en chronische stress en 5. vrij om natuurlijk gedrag te vertonen). Het belangrijke rapport Wijffels uit 2001 heeft deze vijf vrijheden als basis genomen voor een voorstel voor herstructurering van de Nederlandse veehouderij.

Het begrip *natuur* is buitengewoon veelgelaagd, maar hier zal ik het vooral over de component biodiversiteit en milieu hebben. Vanuit het gezichtspunt van *biodiversiteit* is ten eerste het bestaan van zoveel mogelijk soorten een overweging, gegeven het recht van

volgende generaties op dezelfde natuurwaarden (antropocentrisch), of vanwege de rechten die diersoorten op zichzelf hebben (ecocentrisch). Men kan zich afvragen of alle soorten wel dienen te blijven bestaan (bijvoorbeeld ook de pestbacterie?) en sommigen menen dan ook dat er een selectie gemaakt moet worden (door wie?) tussen werkelijk noodzakelijke soorten (noodzakelijk voor wie?) en niet-noodzakelijke, dus niet beschermwaardige, soorten (Forest 2011).

In de tweede plaats impliceert het belang van biodiversiteit ook de noodzaak van een veelheid van ecosystemen (habitats). IJveren voor behoud van heel veel soorten in een beperkt aantal ecosystemen is niet direct aan te bevelen, want ook ecosystemen zijn kwetsbaar en behoud ervan is niet te garanderen. Ook rond biodiversiteit (en natuur) dienen afwegingen plaats te vinden tussen behoud van soorten en behoud van ecosystemen.

Het direct aan het begrip biodiversiteit gerelateerde begrip *natuur* kent vele uiteenlopende visies, zoals de arcadische en de verwilderde (zie het hoofdstuk van Van der Windt). Net als gezondheid wordt biodiversiteit (en natuur) op heel verschillende manier geïnterpreteerd. Begrijpelijkerwijs hebben alledaagse interpretaties soms betrekking op aalbare en direct inleefbare dieren, terwijl biologische interpretaties andere organismen kunnen benadrukken.

Hoewel het de mens natuurlijk al duizenden jaren bekend is hoe belangrijk de natuur is als het gaat om bijvoorbeeld voeding, schoon water en een stabiel klimaat, zijn deze verschillende interacties tussen mens en natuur met het begrip *ecosysteemdiensten* voor het eerst systematisch aan de orde gesteld in het Millennium Ecosystem Assessment en later in het rapport van de RIVM. Er worden vier verschillende ecosysteemdiensten onderscheiden (zie ook het hoofdstuk van Van der Windt). De volgende systematiek komt van *The Economics of Ecosystems and Biodiversity group* (teebweb.org). Dit onderzoeksprogramma, dat in verschillende fases uitgevoerd wordt, is op initiatief van Duitsland en de Europese Commissie in 2007 van start gegaan, onder verantwoordelijkheid van de Verenigde Naties. Het doel is om meer inzicht te krijgen in de mondiale 'waarde' van biodiversiteit, de kosten van ecosysteemdegradatie en de kosten van biodiversiteitsbescherming.

1. Bij productverstrekking ('provisioning services') van ecosystemen gaat het om de verstrekking van stoffen die dienen als voedsel (zoals granen en vruchten), als drinkwater en voor persoonlijke hygiëne (water), als medicijnen en als ruwe materialen (bijvoorbeeld hout en voor energie).
2. Regulerende diensten ('regulating services') reguleren de kwaliteit van a) klimaat; b) water, lucht, bodem; c) ziekte, bijvoorbeeld natuurlijke bestrijding; d) voorplanting, bijvoorbeeld bijen en hommels zorgen voor de bestuiving van allerlei gewassen.

3. Culturele diensten inspireren tot spirituele, religieuze en andere psychische activiteiten, kunst en esthetiek, opvoeding, recreatie en een gevoel van het hebben van een 'eigen plek'. Recreatie in bos of veenweidelandschap draagt bij aan geestelijke gezondheid.
4. Ondersteunende diensten ('habitat or supporting services') leveren de stofkringlopen die de voorwaarden in stand houden voor het leven op aarde, bijvoorbeeld die van stikstof en koolstof. Biodiversiteit bijvoorbeeld zorgt voor een genenpool die soorten kan helpen te overleven in nieuwe omstandigheden.

Er zijn talloze positieve en negatieve wisselwerkingen tussen de ecosysteemdiensten en de gezondheidsbelangen van mensen (zie appendix). Gezond voedsel is afhankelijk van de productiediensten, vastleggen van koolstof leidt tot klimaatstabilisatie zodat het menselijk lichaam en de landbouw niet al te grote veranderingen krijgen te verwerken, recreatie in de natuur is goed voor de geestelijke volksgezondheid en zonder de nutriëntenkringloop zijn landbouw en leven onmogelijk. Gezondheidszorg grijpt op de verschillende ecosysteemdiensten aan en zoeken naar positieve wisselwerkingen tussen gezondheid en die verschillende diensten kan belangrijke resultaten opleveren. De ecosysteemdiensten geven ook aan dat de gezondheidszorg niet overal op dezelfde manier van invloed is op de natuurlijke omgeving en dierenwelzijn (en omgekeerd). Daarom is specifiek, gericht beleid op deze vier diensten van groot belang.

Een ontwikkeling die de komende tientallen jaren de gezondheidszorg zeer zal beïnvloeden is de klimaatverandering. Hoewel Nederland als één der weinige landen in de wereld in 2012 een regering heeft die officieel ontkent dat er zoiets is als klimaatverandering, ligt dat bij de Nederlandse bevolking en de rest van Europa geheel anders (zie *Special Eurobarometer 300. Europeans' attitudes towards climate change*. Fieldwork March - May 2008). Minimaal tweederde van de Europese bevolking meent dat klimaatverandering een uitermate serieus probleem is, serieuzer dan werkgelegenheid. De problemen die klimaatverandering oplevert voor de gezondheidszorg zijn groot: voorbeelden zijn toenemende kans op besmettelijke ziekten, waterschaarste of wateroverlast, verstoring van kringlopen en verstoring van verhoudingen tussen vogels, insecten, bijen, planten. Ook de gezondheidszorg kan grote gezondheidswinsten behalen door zo klimaatneutraal mogelijk op te treden.

Strategieën voor de afweging van belangen, visies en verwachtingen

De verschillende belangen en visies op gezondheid, dier en natuur - en de reële of niet-reële verwachtingen over de onderlinge relaties - moeten op een of andere manier afgewogen worden, wil men tot verantwoord beleid kunnen komen. De ethische vragen die hier aan de orde zijn gesteld, zijn complex, dynamisch en controversieel. Ze zijn complex omdat in het ene geval dierethische overwegingen de doorslag kunnen geven, in het andere geval milieuethische; dynamisch, omdat maatschappij en technologie voortdurend veranderen; controversieel omdat in Nederland mensen heel verschillend over

deze ethische kwesties en over biodiversiteit, natuur, dierenwelzijn en gezondheid denken.

De deontologisch ingestelde ethici menen dat alleen principes en onbetwistbare waarden bij de formulering van beleid een uitweg kunnen bieden. Zij stellen een lijst op van principes, zoals die van intrinsieke waarden van levende wezens en van de superieure waarde van participatie in de natuur en ordenen daarmee de voorrang die mens, dier of natuur in concrete gevallen kunnen hebben. Maar de betekenis van deze principes in zo'n complexe, dynamische en pluriforme wereld is maatschappelijk controversieel en leidt bij voorbaat tot een onoplosbare en onwerkbare onenigheid. Hoewel principes nuttig kunnen zijn als aanleidingen en als gidsen, kunnen ze daarom volgens velen niet als oplossingsrichtingen of als onverbiddelijke criteria gebruikt worden. Vaak ontbreekt bovendien de tijd en de noodzaak om een goed afgewogen keuze te kunnen maken tussen de verschillende gezondheidswaarden en dierethische en milieuethische principes.

Daarom stellen de utilistisch ingestelde ethici kosten-batenanalyses (Farber 2002) voor, waarbij de verschillende mee te wegen factoren voorzien worden van prijskaartjes. De prijskaartjes kunnen via empirisch onderzoek ('willingness to pay') of op basis van desktopcalculatie tot stand komen. Deze methode, hoe elegant en simpel lijkend ook, overbrugt de meningsverschillen en interpretatieverschillen echter niet: uit de enorme hoeveelheid factoren die bijvoorbeeld tot gezondheid leiden en in kosten-batenanalyses worden opgenomen, moet een keuze gemaakt worden op basis van normatieve uitgangspunten die niet verder utilistisch te beredeneren zijn. Hetzelfde geldt voor Life Cycle Analysis (LCA; Guinee 2005), de milieuanalyse van de impact van alle fasen van een product van ontstaan tot vernietiging. Ook daarvoor geldt dat keuzes gemaakt worden over wat wel en wat niet meegewogen wordt. Bovendien is de keuze voor deze vorm van analyse ook een normatieve keuze, die niet door afweging van kosten en baten gerechtvaardigd kan worden en die bij voorbaat niet geaccepteerd zal worden door deontologische visies.

Er zijn ook mengvormen van beide afwegingsmodellen mogelijk, zoals die van het 'reflexief evenwicht' (gebaseerd op het werk van Rawls; zie ook het hoofdstuk van Ohl en Meijboom). Groot voordeel is dat deze mengvorm ethische principes én intuïties én feiten in verband met elkaar wil brengen. De vraag is wel hoe deze benadering omgaat met de verschillende interpretaties van principes en van begrippen van natuur, dierenwelzijn en gezondheid - én met de inbreng van burgers bij de afweging van dergelijke voor hen essentiële factoren.

Een andere mogelijkheid van afweging bieden analyses die werken met scenario's (Keulartz 2004, Korthals 2011) gekoppeld aan publieke debatten. Ieder scenario werkt verschillende mogelijkheden en accenten uit, vertrekkend vanuit verschillende normatieve overwegingen en rekening houdend met maatschappelijke trends (zie ook het hoofdstuk

van Martens-Beumer). Zo worden als het ware de verschillende positieve en negatieve wisselwerkingen doorgespeeld en nieuwe wisselwerkingen ontdekt (McVea 2007). Dit spel- en ontdekkingsproces past bij de pragmatistische benadering van John Dewey (Keulartz 2004) die democratisch en pluriform wil zijn, gericht op werkbare onenigheden.

De modellen van belangenafwegingen kunnen behulpzaam zijn, maar bieden slechts het halve werk. Want even belangrijk is sensitiviteit voor de context waarin de verschillende factoren zich voordoen en een integere publieke verantwoording van de gemaakte afwegingen, zodat de beleidsmakers kunnen leren van een publieke discussie en daar in het vervolg rekening mee kunnen houden. Gegeven de veelvuldige relaties tussen de verschillende visies op gezondheidszorg, dierenwelzijn en natuur is in dit debat een multidisciplinaire en multi-institutionele inbreng zinvol. Een inbreng dus die is gericht op een holistische en systematische analyse en evaluatie van de wederzijdse verbanden tussen gezondheid, dierenwelzijn en natuur.

Naar een ecologische verantwoord en diervriendelijk gezondheidsbeleid

Een ecologisch verantwoord en diervriendelijk gezondheidsbeleid zou volgens mij met drie aandachtspunten rekening moeten houden.

In de eerste plaats vereisen de diverse belangenafwegingsmodellen goede, integere informatie op de relevante punten. Zoals informatie over de ecologische voetafdruk van een maatregel op het gebied van de gezondheidszorg, zodat duidelijk is welke impact die maatregel heeft op milieu, biodiversiteit en dierenwelzijn. Multidisciplinair en multi-institutioneel onderzoek is daarvoor nodig.

In de tweede plaats kunnen dan belangenafwegingen tussen gezondheidsdiensten en -producten en dierenwelzijn en biodiversiteit worden gemaakt, waarbij de onvermijdelijke lobbygroepen zullen proberen de afweging in de richting van hun belang te duwen. Deze belangenafweging oefent eigenlijk een soort controlefunctie achteraf uit over de bestaande relaties tussen de drie factoren. De belangenafweging dient verantwoord te worden in een openbaar debat en daarmee is het debat een belangrijke potentieel correctief voor doorgeschoten eenzijdigheden. Het brengt bovendien visies van experts en van burgers bij elkaar, zodat wederzijds leren en vertrouwen mogelijk wordt.

Maar het allerbelangrijkste lijkt mij, ten derde, een constructieve, vooruitziende, positieve benadering die zoekt naar nieuwe optimale wisselwerkingen tussen de factoren en deze stimuleert. In de verschillende hoofdstukken van deze bundel wordt soms naar dergelijke constructieve voorstellen verwezen, zoals in het hoofdstuk van Reijnders naar het voorstel om te onderzoeken of algen niet kunnen dienen als visvoer voor vette vis, zodat het probleem van het leegvissen van de zee voor visvoer van tafel verdwijnt. De positieve koppelingen van recreatie in verwilderde natuur en geestelijke gezondheid, of van stads-

landbouw en lichamelijke en geestelijke gezondheid ('urban gardening') worden tegenwoordig in veel landen uitgedragen. In Nederland zou duidelijker, gericht en actiever beleid op alle relevante bestuursniveaus op deze punten aanbevelenswaardig zijn, waarbij gezocht kan worden naar technologische innovaties én sociale organisaties. Deze overgang zou afhankelijk moeten worden gemaakt van publieke participatieprocessen, zodat de capaciteiten van de betrokkenen ten volle benut kunnen worden bij het zoekproces naar deze nieuwe samenhangen. De transitie kan geen tekentafelexercitie zijn, maar is een langdurig leerproces van zoeken naar optimale samenhangen.

Medicijnen en voedingsadviezen dienen onderzocht te worden op hun ecologische voetafdruk en vervolgens zou beoordeeld moeten worden in hoeverre deze voetafdruk gevolgen heeft voor het al dan niet door laten gaan van de voorgenomen gezondheidszorgmaatregel. De verontreiniging van oppervlaktewater door anticonceptiepilresiduen is bijvoorbeeld iets wat nu aan de orde gesteld kan worden. Maar naast deze negatieve, afgrenzende activiteit is een positieve, stimulerende activiteit nodig. Een langetermijnbeleid dat nieuwe sociale en technologische ontwikkelingen stimuleert die een optimale balans realiseren tussen de drie factoren, met in achtneming van de publieke discussies hieromtrent.

De drie aandachtspunten zijn dus:

1. Multidisciplinair onderzoek naar en informatie verzamelen over de ecologische voetafdruk van gezondheidsdiensten, -producten en -maatregelen;
2. Belangenafweging tussen gezondheidszorg, dierenwelzijn en natuur (biodiversiteit en milieu), om grenzen af te tasten en vast te stellen, gecombineerd met een duidelijke en integere communicatie met de bevolking over de noodzaak om gezondheidszorg ecologisch en wat betreft dierenwelzijn op orde te brengen;
3. Constructieve stimulatie van positieve wisselwerkingen tussen menselijke gezondheidszorg, dierenwelzijn en natuur.

Conclusie

Tot op heden is in de gezondheidszorg een antropocentrisch benadering dominant. Deze benadering komt zowel in organisaties als in technologieën tot uitdrukking. Op korte of lange termijn loopt een benadering die zich niets aantrekt van dierenwelzijn en natuur echter stuk. Ethici en deskundigen betogen dat mensen zijn aangewezen op dieren, milieu en natuur. De ongeremde beheersing van de natuur stuit op negatieve wisselwerkingen met de vier ecosysteemdiensten die de natuur mensen biedt. Beheersing van de beheersing is daarom nodig. Verlicht eigenbelang en rekening houden met toekomstige generaties zijn belangrijke drijfveren om de gezondheidszorg systematisch in te bedden in de natuurlijke omgeving. Maar daarenboven zijn er vele, verdergaande argumenten die rechtvaardigen waarom het zinvol is dierenwelzijn en ecosysteemdiensten te respecteren.

De noodzaak voor de gezondheidszorg om op alle fronten rekening te houden met dierenwelzijn en natuur vereist een systeemtransitie. Het idee van positieve wisselwerkingen zal moeten postvatten. Maar de transitie vraagt ook om een systematisch programma van nieuwe sociale en technologische ontwerpen om de verkozen relaties tussen mensen, dieren en natuur optimaal gestalte te geven.

Ik heb verschillende ethische uitgangspunten behandeld, zoals ecocentrisme, die meestal heel principiële zijn en zeker niet op eensgezinde instemming kunnen rekenen. Daarnaast heb ik laten zien dat er benaderingen zijn die, uitgaande van diversiteit van visies en van het idee van werkbare onenigheid, zoeken naar scenario's en discussies met mensen, waarbij principes als heuristische oriëntatiepunten dienen. Deze benaderingen vragen om nieuwe vormen van onderzoek naar deze ingewikkelde wisselwerkingen via nieuwe onderzoekscentra, om nieuwe samenwerking tussen beleidsvoorbereidende commissies en adviesorganen en beleidsmakers en om positieve koppelingen met milieu en dierenwelzijn van toelatingsorganen, zoals het Centraal Bureau Geneesmiddelen (CBG, zie hoofdstuk Waelbers), de European Food Authority (EFSA), Rijksinstituut voor Volksgezondheid en milieu (RIVM), de Nederlandse Voedsel- en Warenautoriteit (NVWA) en anderen.

Een gezondheidsbeleid dat rekening houdt met afwegingen tussen menselijke gezondheid, dierenwelzijn en natuur, moet meenemen dat dit tot confrontaties zal leiden tussen beleidsmakers die oog willen hebben voor het publieke belang en partijen die vaak alleen deelbelangen willen vertegenwoordigen. Ecocentrische en dierethische benaderingen kunnen in Nederland op een behoorlijk aanhang rekenen.

In dit hoofdstuk heb ik een eerste aanzet gegeven tot verschillende modellen van afweging tussen menselijke gezondheid, dierenwelzijn en natuur en hun onderlinge relaties. Maximalisering van gezondheidszorg ten koste van de andere factoren is een optie. Maar een andere optie is optimalisering van menselijke gezondheid, biodiversiteit en dierenwelzijn, met in achtneming van democratische en participatieve inbreng van de bevolking.

Literatuur

- Brambell F.W.R. Report of the Technical committee to enquire into the welfare of animals kept under intensive livestock husbandry systems. London: HMSO, 1965.
- Chivian E., Bernstein A. (eds). Sustaining Life: How Human Health Depends on Biodiversity. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Corvalan C. ea. Ecosystems and Human Well-being: Health Synthesis. A report of the Millennium Ecosystem Assessment, 2005.
- Dawson L.E.R., O'Kiely P., Moloney A.P., ea. Grassland systems of red meat production: integration between biodiversity, plant nutrient utilisation, greenhouse gas emissions and meat nutritional quality, *Animal* 2011; 5, 9: 1432-1441.
- DeClerck F.A.J., Fanzo J., Palm C., ea. Ecological approaches to human nutrition, *Food and Nutrition Bulletin* 2011; 32, 1, Supplement: S, S41-S50.
- Special Eurobarometer 300. Europeans' attitudes towards climate change. *Fieldwork March - May 2008*.
- Farber S.C., Costanza R., Wilson M.A. Economic and ecological concepts for valuing. *Ecological Economics* 2002; 41: 375-392.
- Forest Isbell, ea. High plant diversity is needed to maintain ecosystem services. *Nature*, 477, Pages: 199-202: ecosystem services. *Ecological Economics* 2011; 41: 375-392.
- Gaston K.J., Warren P.H., Devine-Wright, P., ea. "Psychological benefits of greenspace increase with biodiversity". *Biology Letters* 2007; 3 (4): 390-394.
- Gezondheidsraad. Antibiotica in de veeteelt en resistente bacteriën bij mensen. Den Haag: Gezondheidsraad, 2011; publicatienr. 2011/16.
- Gonyou H. "The Welfare of Physiologically Modified Animals." In: Hafs H. and Zimbelman R. (eds.). *Low-Fat Meats. Design Strategies and Human Implications*. San Diego; Academic Press 1999: 191-202,.
- Guinée J., ed. *Handbook on Life Cycle Assessment: Operational Guide to the ISO Standards*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 2002.
- Jenkins D., Sievenpiper J.L., Pauly D., ea. Are dietary recommendations for the use of fish oils sustainable? *Canadian Medical Association Journal CMAJ* 2009, March 17; 180(6): 633-637.
- Keulartz J., Korthals M., Schermer M. ea. 'Ethics in a Technological Culture. A Programmatic Proposal for a Pragmatist Approach'. *Science, Technology and Human Values* 2004; 29, 1: 3-30.

Korthals M. (Ed.). Genomics, Obesity and the Struggle over Responsibilities. Dordrecht: Springer Millennium Ecosystem Assessment, 2011 (2005).

McVea J. Constructing good decisions in ethically charged situations. *Journal of Business Ethics* 2007; 70: 375-390.

Ostfeld R.S. Biodiversity loss and the rise of zoonotic pathogens. *Clinical Microbiology and Infection* 2009; 15: 40-43.

Planbureau voor de Leefomgeving (PBL).

Wat natuur de mens biedt. Ecosysteemdiensten in Nederland, maart 2010.

Regan T. *The Case for Animal Rights*. Berkeley: University of California Press, 1985.

Rollin B. *Farm Animal Welfare*. Ames: Iowa University Press, 1995.

Singer P. *Writings on an Ethical Life*. London: Fourth Estate, 2001.

Teebweb.org

